

Самарчик (Новоселиця): типологія планувальної структури

Для традиційного українського міста XVIII ст. характерним є чіткий поділ на кілька містобудівних структур, які взаємодіють між собою і за типологічними ознаками згруповані у три основні масиви: замок, місто та передмістя. Додатковими структурними елементами часто виступають монастирі, які інколи мають власні слободи¹. Необхідною складовою міста є також і економічно та юридично залежна від нього сільськогосподарська округа. Питання щодо структурного поділу містечка цієї доби є набагато менше вивченим. На основі наявних планів можна лише завважити, що населені пункти із рангом «містечко» мали менше складових частин, ніж місто. Як правило, у них існувало невелике укріплення, безпосередньо до якого прилягав базар із церквами. Чітко визначеної межі між центральною частиною та периферією не існувало. Село (слобода) мало ще простішу планувальну структуру, в якій укріплення було повністю відсутнє. Хоча нерідкі випадки, коли слободою, за традицією, називали досить укріплений населений пункт, який фактично, а подекуди і офіційно, вже мав ранг містечка.

Для поселень у межах Вольностей існує фактично лише одне означення – слободи. В.О. Голобуцький зауважив, що переважно в слободі було від 100 до 150 дворів. Разом із тим зустрічаються і слободи на 200, 300 і навіть більше дворів і слободи на 4–10 дворів. «Великі слободи мали укріплення й тому являли собою своєрідні оборонні пункти для слобідського населення». Ці великі слободи були центрами паланок². Тобто, вже В.О. Голобуцький зафіксував певну градацію між слободами в межах Вольностей. Але, на жаль, далі цих визначень класифікація населених пунктів Запорозжя не зрушилась.

Наявні картографічні матеріали значних поселень у межах Вольностей свідчать, що містобудівну структуру, подібну до традиційної структури українського міста безумовно мала лише Січ. Вона поділялась на чотири містобудівних частини – Кіш, торговоремісниче передмістя (базар, Гасан-Баша), Новосіченський ретраншемент та приміську слободу із козачими дворами та хуторами, а довкола неї існувала розгалужена система зимівників³. За наявни-

ми мапами паланкових центрів Нового Кодака та Самарчика (Новоселиці) помітно, що їхня структура має спрощений характер і в ній відсутній замок, але разом із тим наявні укріплення значно перевищують за розмірами укріплення містечок⁴. Щодо інших населених пунктів Вольностей існують лише згадки про спеціально влаштовані базари (Кам'янське, Петриківка), невеликі укріплення (паланки).

Стосовно Самарчика (Новоселиці) аналіз картографії, виконаний із залученням джерельної бази, дозволяє дещо ускладнити структуру населеного пункту. Так, можна зазначити, що у ньому все ж присутня структурна одиниця, яка виконувала функції замку – паланка. У турецькій мові слово «паланка» означає «укріплення», «фортеця». За академіком А.Г. Гільденшtedтом: «Паланка значить установлений пушками окоп, в котром живёт полковник»⁵. А запорозький старшина Чернявський у 1766 р. вказував, що паланкові укріплення склалися «из одного палісадником ограждённого двора»⁶.

У Самарчику, безумовно, існувала досить укріплена паланка. Так, у 1745 р., під час конфлікту між паланковою старшиною та гарнізоном Усть-Самарської фортеці, паланка згадується саме як укріплення із гарнізоном⁷. У пізніших документах Війська паланка часто відділяється від Самарчика (Новоселиці). Так, на допиті Степана Поляшенка останній показав, що в селі Самарчику він «жил в дядка, и по разним обивателям тамошнім, и пры паланкы»⁸. Паланка вказується і як місце утримання злочинців, до відсилки у військову пушкарню⁹, яка має усе необхідне для їх утримання, включно до ланцюгів¹⁰. Окрім цього, враховуючи щорічну ротацію паланкової старшини, паланку можна визначати і як резиденцію полковника та писаря. Цікаве формулювання щодо паланки зустрічається під 1753 р. у листі депутатів від Полтавського полку, в якому вони просять про висилку малоросійських обивателів із «населивоися при Самарчику слободи»¹¹. Тобто під назвою Самарчик вони вказують саме паланку відділяючи її від слободи.

Локалізувати паланку можна у східній частині міста на високому місі р. Самари¹². Але ніяких докладних відомостей ані про її розміри, ані про укріплення, ані про споруди на її території на сьогодні не виявлено. Швидше за все, десь біля паланки чи, можливо, і саме у ній, знаходилась і перша Самарчицька церква Святої Трійці. Вірогідно, що як укріплення паланка мала значення лише в перші

роки створення слободи, а в подальшому існувала швидше як її адміністративне осереддя, резиденція полковника і паланкової старшини. Після ліквідації Січі вона швидко втратила і адміністративне значення. Хоча на місцевості її ще позначали. Так, новомосковський старожил М.І. Гаркуша згадував, що хлопцем (приблизно у 1820-х роках) ще бачив «около бывшей Самарской паланки место нахождения тогдашнего управления – разрушившиеся землянки, которые назывались по фамилиям лиц, их занимавших: Воскобойниковы, Захитные, Брилевы, Калениковы»¹³. Це збереження далеко не капітальних руйн свідчить, що на 1820-ті рр. район розташування колишньої паланки належав до периферії міста.

Власне слобода (місто) розташовувалось на тому ж мису р. Самари, що і паланка. З боку річки воно обмежувалось високими береговими схилами, а з сухоходу – лінією укріплень, спорudzених у 1730-х рр. Дата спорudzення міських укріплень на сьогодні не встановлена. Можливо, що їх було спорudzено російською армією під час кампанії 1736 р. для укріпленого табору при переправі. Так, на мапі руху армії під час походу 1736 р. при Самарі (на місці сучасного м. Новомосковська) вказано велике укріплення, яке за розмірами не поступається Переволочанській фортеці¹⁴. В будь-якому разі оборонні вали при місті було спорudzено під час цієї війни у складі оборонної лінії по р. Самарі. Саме під час кампанії 1736 р. російською армією під проводом фельдмаршала Б. Мініха Богородицьку фортецю (Стару Самару) та Усть-Самарський ретраншемент було посилено просторими ретраншементами і розпочато влаштування ще одного опорного пункту – Самарського монастиря¹⁵.

Запорозькі укріплення, навіть у самій Січі, ніколи не були значними. Так, І. Георгі при описі Нової Січі зазначає, що «вокруг всего селения сделан был земляной насып и на оном в нескольких местах стояли пушки. ...козаки никогда не полагали защитой своею надежною сей окоп, но уповали на мужество и храбрость свою в поле против неприятелей своих»¹⁶. А Микита Корж, оповідаючи про спорudzення фортеці у Новому Кодяку зазначав: «Чудно й дивовижно, що на тому самому місці, де була така величезна розбудова ще не так давно, заледве сліди її видно»¹⁷. Збереглося також достатньо інформації про те, що запорожці досить недбало ставилися до підтримання укріплень у належному стані й вали власне запорозьких фортець були значною мірою зруйновані вже на 1760-ті рр.

Саме через незначність та поганий стан укріплень вони не зазначені на пізніших мапах міста, їх обриси можна відновити виходячи лише зі структурних особливостей міста.

У сучасному місті лінія укріплень визначається по схилах мису р. Самари, Парковому провулку, вулицях Українській, Радянській, М. Головка, Бойовій та Барикадній¹⁸. Враховуючи характерні особливості аналогічних значних фортець, розташованих у межах Вольностей (Січ, Новий Кодак, Усть-Самара, Стара Самара) можна стверджувати, що круті схили мису були укріплені мінімально, а на деяких ділянках можливо взагалі не мали спеціально збудованих оборонних споруд. Лінією валів місто було прикрите лише із півночі та заходу з боку відкритої рівнини. Розміщення і кількість розкатів (бастіонів) на сьогодні локалізувати неможливо. Виходячи з орієнтовного плану укріплень їх було не менше трьох: біля стариці р. Самари (район сучасної вул. Комсомольської поблизу Міського парку), на повороті укріплень (район перехрестя сучасних вулиць Радянської та 152-ї дивізії) та на виході укріплень до південного схилу мису (район перехрестя сучасних вулиць Радянської та М. Головка). Міські брами локалізуються відповідно до напрямків головних шляхів, які проходили через місто. Північна брама розташовувалась на Білевському (Харківському) шляху по сучасній вулиці Комсомольській, до неї ж виходила і найбільш придатна до проїзду гілка Злодійського та Кодацького шляхів. Південна брама розташовувалась на узвозі до перевозу через річку Самару на Кримському шляху (сучасна вулиця Бойова). Західний в'їзд до міста, швидше за все, не є первісною брамою. Він виник вже у другій половині XVIII ст. для скорочення шляхів від Царичанки та Нового Кодака до перевозу.

Осадження власне міста можна відносити до 1740-х рр. Під час вже згаданого конфлікту 1745 р. вказується лише власне паланка, як окреме укріплення. Досить показовим є і запит полковника Федора Вовка до Коша після конфлікту: «чи жить нам з козаками в паланце по давньому, чи як и нам поступать»¹⁹. Цілком можливо, що рішення про осадження слободи при паланці було прийнято саме після цього конфлікту, для посилення паланки і підкріплення влади полковника потугою населення. У документах 1751–1753 рр. с. Самарчик (Новоселиця) ще вважається новонаселеним, чи навіть новонаселяемим²⁰.

На мапі 1782 р. забудова цього району «местечка Новоселиці» вказана досить дивно. Згідно з нею – це велика незабудована ділянка, по периферії якої розташовано п'ять невеликих кварталів і церква. За планами міста кінця XVIII ст. картина має цілком протилежний вигляд. У цьому районі знаходиться понад 20 дрібних кварталів із густою мережею вулиць та провулків. Загальна планувальна структура мальовнича, віялоподібна із розходженням вулиць від мису р. Самари у крайній західній частині району. Найбільш значимою одиницею планувальної структури, безумовно, виступає довгий майдан між північною та південною брамами (у складі сучасної площі Перемоги). Хордове розташування цього майдану стосовно радіальних вулиць підтримано кількома, фактично паралельними йому вулицями, як на захід, так і на схід від нього²¹. Безумовно, що подібні зміни характеру не могли відбутися протягом десятиріччя, яке минуло між часом створення цих планів. Пояснення щодо особливості відображення району на мапі 1782 р. можна знайти, визначивши його функції за часів Нової Січі.

Стосовно цього цікавими є згадки про Самарський базар. Він визначається не лише як місце торгівлі та певний центр, де наймаються на працю і призначають зустрічі. Базар згадується і як житловий район. Так, у 1771 р. Кіш видає наказ «всех жительствоющих в здешнем Самарском базаре своими домами холостых козаков переписать на реестр»²². Взагалі, базар як складова частина великого населеного пункту згадується у багатьох документах січового архіву. Це місце концентрації торгівлі, шинків. Стосовно с. Кам'янського навіть є згадка про спеціально спорудженні комори²³. Саме на Самарському базарі було обрано місце для зведення нової церкви Святої Трійці, прохання про спорудження якої було подано 21 травня 1774 р., а місце освячене 2 червня 1775 р.²⁴ Існують відомості, що задля її спорудження на цьому місці ктиторами було придбано і знесено декілька садиб²⁵. Виходячи зі структури власне Січі Самарський базар можна цілком ототожнити із районом, окресленим лінією укріплень, тобто, із тією частиною Самарчука (Новоселиці), яка, за картографічними матеріалами, може бути визначена як традиційне «місто». Тобто, цей район формувався і позначався за взірцем головного населеного пункту Вольностей. Слід зауважити, що подібний розвиток району, цілком можливо, був не первісним, а став таким у процесі розвитку слободи у 1750–1770-х рр. Можливо, що саме через особливості забудови, яка фактично

складалась із рядів невеликих дворів, майстерень, шинків та комор, цей район на початку 1780-х рр. сприймався як великий майдан, забудований торгівельними рядами. Тож на мапі 1782 р., яка є не планом міста, а мапою повіту, де населенні пункти позначено досить схематично, його і вказано саме як майдан без зайвої деталізації.

Згідно планів міста кінця XVIII ст., слободи, вже означені як передмістя (форштадти), визначаються дуже чітко і складають три планувальні масиви:

- на південь від центру, на островах у заплаві р. Самари, з достатньо виразним віялоподібним плануванням із центром біля Самарського перевозу (традиційні назви: Поділ та Перевал);

- на захід від центральної частини, між міськими укріпленнями та заплавою р. Животилівки, з плануванням, яке продовжує схему планування центральної частини (традиційна назва: Кушівка);

- на північ від центральної частини, вздовж берега р. Самари, з яскраво вираженим лінійним плануванням (традиційна назва: Воронівка)²⁶.

Феодосій (Макаревський) називає Воронівку присілком, передградям, передмістям, форштадтом Новоселиці. Він зазначає, що тут у землянках та мазанках постійно жили сімейні козаки. Тут же були і господарства паланкового начальства²⁷. «Новоселицкая Вороневка» згадується у документі під 1759 р. в зв'язку із тим, що місцевий житель Микита Безверхий наймає козаків для сінокошу²⁸. На мапі 1782 р. Воронівка вказана як група із п'яти хаотично розташованих кварталів. На пізніших планах міста помітно, що її планувальна структура сформована двома чинниками: руслом і заплавами р. Самари та гілками Білівського шляху. У 1794 р. указом з Головного управління Катеринославського намісництва передмістя Воронівка було реорганізоване у державну казенну слободу, до якої мали переселити казенних поселян із Новоселиці, перетвореної на місто Новомосковськ. Первісне облаштування нової слободи завершилось вже до кінця 1795 р.²⁹ Але фактично виділення її було суто формальним і в подальшому Воронівка одночасно визначається і як окрема слобода, і як передмістя Новомосковська³⁰.

Перша згадка про Поділ належить до 1770 р., коли це вже було досить значно залюднене місце. В будь-якому разі полковник надав у ньому «пристойное число хат» із печами для випічки хліба

на команду донських козаків у 516 чоловік³¹. Мапою 1782 р. Поділ фіксується у вигляді двох груп кварталів: перша група із двох кварталів на шляху вздовж берега р. Самари, друга – із чотирьох у крайній південній частині містечка. Кушівку на мапі 1782 р. вказано у вигляді трьох кварталів. Згадок про неї у джерелах поки що не виявлено.

На мапі 1782 р. по р. Самарі, вище містечка, вказано ще один населений пункт – «Д. Удалая»³². На 1795 р. вона вже вказана в межах повітового міста і, в подальшому відома, як Решетилівський (Решетняков) Кут³³.

Самарський Пустельно-Миколаївський монастир являв собою структуру цілком окрему від паланкового центру. Відновлення монастиря було розпочато ще у 1726 р., а дерев'яна Троїцька церква була споруджена у 1732 р. На мапі 1739 р. монастир позначено як невелику, оточену частоколом ділянку, що в плані нагадує трапецію. В межах частоколу розташовано тридільну церкву та шість споруд. Дві з них відділено парканом від основної монастирської території (можливо, мова ведеться про господарський двір). В огорожі монастиря зазначено чотири проїзди. На цьому плані позначено і велику регулярну фортецю, яку мали спорудити довкола монастиря. На думку О. Харлана, вона була збудована у повному обсязі³⁴. Але у пізніших джерелах і картографічних матеріалах інформація про її існування відсутня. Немає також й інформації про розміщення при монастирі великої залоги, яка була необхідна для утримання настільки значного укріплення. Так, у 1759 р. у монастирі розташовувалась паланкова «команда» в 10 козаків, яку в грудні цього року розпорядженням Коша передано у відомство монастиря³⁵. А у 1768 р. чернець Семен Абазон з дозволу настоятеля займався укріпленням монастиря і пристосуванням його до потреб військового часу і цілком упорався із поставленим завданням³⁶. Виходячи із того, що всі роботи він здійснював на монастирських ресурсах, видається малоімовірним, щоб за короткий термін могла бути приведена до ладу велика регулярна фортеця.

Більш вірогідно, що укріплення монастиря були набагато скромнішими і нерегулярними. При цьому, звичайно, не виключена можливість, що фортецю було розпочато, але споруджено лише частково. Так, великий виступ, зафіксований на планах монастиря другої половини ХІХ ст., значною мірою співпадає із планом північного редуту планованої фортеці, але вже на першу половину ХІХ

ст. від укріплень, якщо вони існували, не лишилось і сліду, і єдиною його огорожею був плетений тин³⁷.

За повідомлення Гавриїла (Розанова), саме при монастирі за часів Нової Січі збиралися місцеві ярмарки³⁸. Але відомостей про те, чи був тут хоч якось облаштований ярмарковий майдан, не збереглося.

За указом Синоду від 20 грудня 1786 р., підтвердженого князем Г.А. Потьомкіним, монастир «до будущего рассмотрения» не підлягав секуляризації³⁹. Лише у 1794 р. більша частина земельних володінь Пустельно-Миколаївського монастиря конфіскується і з маєтності у 18.697 десятин землі у нього залишається тільки 1.632 десятини⁴⁰. Незважаючи на подібне скорочення маєтностей, монастирські землі залишилися найбільш значними церковними володіння у намісництві⁴¹.

У межах монастирського господарства знаходилося і кілька слобод, які теж не були територіально пов'язані зі структурою Новоселиці, а за адміністративною приналежністю підлягали юрисдикції монастиря. У 1794 р. слободи були переведені до казенного відомства і зараховані до числа слобод «Екатеринославскую конницу пополняющих»⁴². Державними слободами вони залишалися і в подальшому.

Окрім слободи монастир мав ще й чотири хутори, які вже не вкладалися в структуру Новоселиці, бо розташовувалися на річках Родиній, Підпільній, Лозуватці та Кільчені⁴³.

Розглянувши планувальну структуру і відомості щодо зонування Самарчука (Новоселиці) можна стверджувати, що цей населений пункт Вольностей вже напевно не належить до слобод. Самарчук має значно розвиненішу планувальну структуру. Її головною особливістю можна визначити наявність певних відмінностей як від структури міста, так і від структури містечка. В порівнянні із міськими структурами Самарчик відрізняється слабкістю і «малопомітністю» такої важливої складової одиниці як замок за наявності всіх інших характерних ознак. Відмінності від структури містечка більш значні. Тут можна зазначити: і відсутність замку (центрального укріплення), значні розміри центральної частини, її розташування не під укріпленнями, а в їх межах, наявність виразної різниці між центром та прилеглими слободами. Тобто, за розглянутими параметрами можна зазначити, що Самарчик є швидше містом, ніж містечком. Звичайно, автор усвідомлює неможливість повно-

цінно визначити тип населеного пункту лише за однією розглянутою ознакою. Визначення типу планувальної структури в даному випадку є швидше показником існуючої дослідницької проблеми – необхідності детального вивчення населених пунктів в межах Вольностей, встановлення їх типологічних особливостей (планувальних, демографічних, соціальних, господарських, управлінських) та ієрархії.

Література:

- ¹ Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII століття. – К., 1980. – С. 23.
- ² Голобуцький В. Запорозька Січ в останній часи свого існування (1734-1775). – Дніпропетровськ, 2004. – С. 212.
- ³ Ленченко В. Рукописні плани Запорозької Січі XVIII століття // Український археографічний щорічник. – Київ-Нью-Йорк, 2004. – С. 165.
- ⁴ Репан О., Старостін В., Харлан О. Палімпсест. – К., 2008. – С. 40; РНБ. – Ф. 342, зібрання карт № 21.; Тимофеєнко В. Города Северного Причерноморья. – К., 1984 – С. 86.
- ⁵ Голобуцький В. Вказана праця – С. 75.
- ⁶ Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских козаков. Т.1. – Владимир, 1903. – С. 1855.
- ⁷ Андриевский А. Материалы, касающиеся запорожцев в 1715 – 1774 г. // ЗООИД. – Т. 14. – С. 373, 377, 378.
- ⁸ Архів Коша. – Т. 4. – С. 225.
- ⁹ Архів Коша. – Т. 4. – С. 223.
- ¹⁰ Архів Коша. – Т. 3. – С. 380.
- ¹¹ Архів Коша. – Т. 3. – С. 61, 63.
- ¹² Старостін В.С. Формування території міста Новомосковська // Теорія та історія архітектури і містобудування. – Вип. 6. – К., 2005. – С. 192.
- ¹³ Сочинский П. Потомок запорожцев // ЛЕУАК. – В. 1. – Катеринослав, 1904. – С. 156.
- ¹⁴ Заїка Г.П. Українська лінія. – К.-Полтава, 2001. – С. 72.
- ¹⁵ Харлан О.В. Самарський Пустинно-Миколаївський монастир // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – В. 2. – Дніпропетровськ, 2005. – С. 109.
- ¹⁶ Голобуцький В. Вказана праця. – С. 74.
- ¹⁷ Усна оповідь... Микити Леонтійовича Коржа // Яворницький Д.І. Історія міста Катеринослава. – Дніпропетровськ, 1996. – С. 271.
- ¹⁸ Старостін В.С. Формування території міста Новомосковська. – С. 191.
- ¹⁹ Андриевский А. Материалы, касающиеся запорожцев. – С. 373.
- ²⁰ Архів Коша. – Т. 3. – С. 774.
- ²¹ Старостін В.С. Формування території міста Новомосковська. – С. 192.
- ²² Голобуцький В. Запорозька Січ в останній часи свого існування. – С. 299.
- ²³ Архів Коша. – Т. 4. – С. 198.

-
- ²⁴ Феодосий (Макаревский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Дніпропетровськ, 2000. – С. 417.
- ²⁵ П.Г. Запорожский храм в Новомосковске // Киевская старина. – 1888. – январь-март. – Ч. 4. – С. 43.
- ²⁶ Старостін В.С. Формування території міста Новомосковська. – С. 193.
- ²⁷ Феодосий (Макаревский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Дніпропетровськ, 2000. – С. 543.
- ²⁸ Архів Коша... – Т. 4. – С. 246.
- ²⁹ Феодосий (Макаревский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Дніпропетровськ, 2000. – С. 543.
- ³⁰ Феодосий (Макаревский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Дніпропетровськ, 2000. – С. 544.
- ³¹ Новицкий Я.П. Материалы для истории запорожских козаков // ЛЕУАК. – В.5. – Катеринослав, 1909. – С. 8.
- ³² РНБ. – Ф. 342. – зібрання карт № 21.
- ³³ Старостін В.С. Формування території міста Новомосковська. – С. 194.
- ³⁴ Харлан О. В. Самарський Пустинно-Миколаївський монастир. – С. 110.
- ³⁵ Голобуцький В. Запорозька Січ в останній часи свого існування. – С. 367.
- ³⁶ Харлан О. В. Самарський Пустинно-Миколаївський монастир. – С. 113.
- ³⁷ Чирков А. Топографическое описание Самарського Николаевского монастыря // ЗООИД. – Т. 12. – С. 473.
- ³⁸ Історія Українського козацтва. – Т. 2. – С. 99.
- ³⁹ Гавриил (Розанов) Продолжение очерка о Новороссийском крае. Период с 1787 по 1857 г // ЗООИД. – Т.V. – С. 425.
- ⁴⁰ Мосьпан М.В. Самарський Пустельно-Миколаївський монастир // Збірник рефератів доповідей обласної науково-практичної конференції з історичного краєзнавства. – Дніпропетровськ, 1990. – С. 45.
- ⁴¹ Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. – С. 45.
- ⁴² Гавриил (Розанов) Продолжение очерка о Новороссийском крае // ЗООИД. – Т. 5. – С. 454.
- ⁴³ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – С. 306.